Acc. 220

1

शास्त्रम्

प० शे० श्रीमतेरामसिंश्राय नमः श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः नत्वा सांबं शिवं ब्रह्म नागेशः कु
१ रुते सुधीः बालानां सुखबोधाय परिभाषेंदुशेखरं १ प्राचीनवैयाकरणतंत्रे
वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतंत्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोर्नि
बद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायंते तत्र लण्सूत्रअणुसूत्रयोर्ण
कारस्यैवोपादानेनाणग्रहणेषु संदेहात् निर्णयार्थमाह व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणं २ विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्या
ख्यानात् शिष्टकृतात्प्रतिपत्तिर्निश्चयः यतः संदेहादलक्षणमननुष्ठापकं
तथा न शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वाच्चित्यादित्यर्थः असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्य
र्थं शास्त्रं संदिग्धोच्चारणात्पाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्याख्याना
नातिरिक्तानपेक्षत्वं बोध्यते इति यावत् तेन अणुदित्सवर्णस्येत्यत्र परेण
णग्रहणं परेणैव अण्ग्रहणानि पूर्वेणैवेति व्याख्यानाल्लभ्यते २ तत्र संज्ञा

प०शे मस्मिञ्ज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठी
२ स्थाने इति सूत्रे साध्ये उक्तं अधिकारशब्देन पराप्यस्ति परिभाषाप्युच्यते क
श्चित्परिभाषारूपः इति कैयटः दीपो यथा प्रासादद्वारा सर्वं गृहं प्रकाशकरो
वमेतच्छ्रेबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यं एतच्छपद
२ द्यसाधारणं साध्यं यद्यपि प्रदेशेकवाक्यतया इतः प्रतीते तेत्रैतावा
न्विशेषः यथोद्देशपक्षे प्रधानान्यात्मसंस्काराय संनिधीयमानानि गुणाः सेदं
प्रयुज्यते इति कार्यकालेन तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषा बुद्ध्या एकवाक्यते
तेति श्रेष्ठे एकदेशाद्ययनेन तत्र न तद्बुद्धो अपि तत देशस्थत्वे वारयति
यथा व्यवहर्तॄणां कार्यगमने कदेशगमनेऽपि न तद्देशीयत्वमवहारः

२

परिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्यकालं संज्ञाप
रिभाषमिति २ उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं उद्देश उपदेशः देशोऽधिकरण
साधनं व्याप्य यत्रोद्देशो उपदिश्यते तत्तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या प
रिभाषार्थेनिच सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्य
वह्रियन्ते तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किंचित्प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रे
ण संतुष्यन्ते यथाश्रुतग्राहि प्रतिपत्तृपक्षोऽयं पक्षः इतीदृत्त्वेके पठः केचित्तु परि
भाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादिकेतिपर्यालोच
नायां सकलतद्विध्युपस्थितो सकलतत्संस्कारायगुणारेदं परिकल्प्य कव
क्यतयैव नियमः कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः ए
तदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्र

प॰शे॰ त्रैसाध्येऽस्मिं आकडाराधिकारस्थस्य सपदसंज्ञाविषयेतु यथोद्देशप
२ क्षएवेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः पदा
दिपदानां तत्रजातशक्तिग्रहेऽपि त्रिपाद्यामपि व्यवहारः अतएव पूर्व
त्रासिद्धमिति सूत्रे परिभाषाणामनत्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशंक्य कार्य
३ कालपक्षाश्रयेण समाहितमित्याहुः यथोद्देशपक्षः परैर्बहुगृह्य सञ्ज्ञा
कस्तोसाध्ये कार्यैराकाल्यते स्वस्वनिधिं प्राप्यते इत्यर्थः कार्यकाल
वृत्तिलिंगचिह्नितपरिभाषाणामान्तेपद्मतेपावत्। अतएव पूर्वत्रासि
द्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायी
स्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशंक्य यद्यपि दत्तत्रासिद्धत्वविहसिद्धं
मित्युक्त्वा तावतानाप्यसिद्धिरित्याशिंक्यपक्षे कयमितिशंक्य कार्यका ३

तद्वत्निषेधवाक्यानामपिनिषेधविशेषाकांक्षत्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान
पर्युतिपरिसंख्यायासाहस्यपात्परिसंख्यात्वेनव्यवहारः किंतिचेत्यत्रसांख्यतेत्रै
कवाक्यतापर्युदासन्यायेनप्रसज्यप्रतिषेधेपितेनसहवाक्यार्थबोध
मात्रेणैकवाक्यतामव्यवहारः संज्ञाशास्त्रस्यतुकार्यकालपक्षेनश्रुत्य
र्थवाक्यार्थबोधः किंतुप्रदेशवाक्येनसहैव अतएवाङ्गोपदेशस्य
त्येतदेकवाक्यतापन्नादसामाद्दित्यपत्रस्ततिनभूत्वाद्यासिद्धमासिद्धत्व
स्यकार्यार्थितयाकार्यज्ञानोत्तरमेववृत्तिः कार्यज्ञानंचप्रदेशादेशएवे
तितद्देशस्यस्यासिद्धत्वानुवृत्तेर्ग्रहणेनाग्रहणात् एवंतद्देशोत्तरमेव
विरोधप्रतिसंधानंचेतितत्रत्र्यपरत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रेवृत्तौवी
जंमतएवकार्यकालपक्षेश्चपादिभ्यः पूर्वविप्रतिषेधसंज्ञेत्यदसादितस्र

प०शे० ४ प्रयोगरूपैकदेशस्यत्वेन कार्यिपरत्वं न स्यात् किंच क्ङिति चेत्यत्रैकेपटेरित्या
दिधिस्स्तभाग्यथोद्देशपरिशाबाधेस्त्रुप्तसंनिधानेन तेषांपरत्वे कार्यहन्यत्त एवं च
वृत्तेस्यरत्यत्रापि चेत्युतः परत्वाद्वृद्धिवचने फलीत्येत्वामित्याद्युहिद्वेतेत्यलं
॥२॥ एतत्संज्ञकानुबंधास्तेषु अवयवानवयवत्वसंदेहे आह अनेकांता अ
नुबंधा इति अनेकांता अनवयवा इत्यर्थः यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपल
भ्यते एवायं तु न तथा तदर्थमनेतविधेयेकदेशपदनिर्देशात् प्रातिकेदित्यादौ समी
पवर्त्तित्वात् पेणसमासाबोध्यः वुक्षेणकंठत्याद्दोणिल्वद्धिकार्यपूर्व
स्यैवेत्यादिनुघाल्वान तेनिर्दिशं हलंत्यमित्यत्रांत्यशब्दः परसमीपबोधकः
वस्तुतः एकांता इत्येव न्याय्यं सार्वत्रिकतत्रोपलंभादन्यत्रानुपलंभाच्च अनवय
वा हि काकारेकजातीयसंबंधेन एवत्वादिकुपलंभस्यत्वेनैवमयं पश्चं वृद्धौ ७

लेयत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तं नच कार्यकालपक्षेऽस्माकमस्त्वादित्यादौ तस्मादि
त्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पंचमीनि
र्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति सूत्रस्य लाघवासंगतिरिति चेदेकदेशस्थत्वेन पर
त्वादुपस्थितासंगतेः स्पष्टं चेदमिको गुणवृद्धी इत्यत्रैकेपदे इति वाच्यं विप्रतिषेधसूत्रेष
ष्यापीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोषात् नहि कार्यकालपक्षेऽपीत्यतावतात
द्देशेतिपक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननेनाविशेषात् नहि तत्त्वदेशे चेतनस्यशा
स्त्रस्य स्वदेशं विहाय पक्षद्वये शागमनं संभवति नाप्यस्मदादिबुद्धिजननेन स्वदेशत्या
गो संभवति अतएव भाष्ये एकदेशस्थस्येव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तं अ
तएव तस्मिन्निति सूत्रे एकेपदस्तु चिन्त्य सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्यूल्यमवस्यापक
मिति इको गुणेति सूत्रे एकेपदस्तु चिन्त्य एव अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन

प०श्रो नानुबंधबंधकृत्तमसास्तेजेतत्वे उद्दीच्चामाऽऽ इतिनिर्दिष्टोस्याज्ञापकः कः
५ ग्रोदेचइतिसूत्रेणोपदिश्यमानेस्तेजेतस्यात्वंकिंपतेऽकारस्तेस्वे एजेत
त्वासावाद्यत्वाप्राप्तिस्तस्यासंगतेनचास्यामबस्यायांतस्यधातुत्वासावाक
यमात्वंतत्रधातोरित्यस्यनिवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः स्वष्टंचेदंदाधाघ्विति
८ सूत्रेसाध्यं ५ नन्वेवमपिबासन्नूपस्त्रेणाकविषयेरणोप्यापत्तिरित्यतः
आह नानुबंधकृत्तमसारूप्यं ददातिदध्यात्योर्विसाधेत्तिणाबाधकप्राप्त
विकल्पविधायकमस्याज्ञापकं तेनगोदइत्यादोनाशीतिवासरूपसूत्रेसा
ध्यमेवं ६ ननुसंख्याग्रहणेन बहुनादीनामेवग्रहणंस्यातुप्रकरणस्याभिधा
नियामकत्वसिद्धत्वात् कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायात् ५

हिरपिन्यापतत्उपपन्नअंत्यशब्दलक्षणाचन किंचानवयवत्वेनाशाकृत्य
पादैकादेशित्वानापत्तिप्रत्ययादित्वासावात् द्वयुचभकारस्यव्यर्थत्वापत्ते
श्चेदं च तस्यलोपइत्यत्रसाव्युत्पत्तं तत्र द्युक्तमेकान्ताआनुवंधाइत्यत्र न्या
यमितिदिक् ३ नन्वेकान्तत्वेनेकाल्त्वादेवेशादीनां सर्वादेशत्वसिद्धाने
काल्त्वेशित्सूत्रं व्यर्थमत आह नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं शित्सूत्रम्
मेवतत्ज्ञापकं तेनानेकाल्त्वाद्यादिर्नसर्वादेशत्वं ऽ आदिविधयेत्तु सर्वादेश
त्वं विनानुवंधासाविनानुपपत्त्याऽसिद्धं ४ नन्वेवमपि वासस्यऽवदात्तमुखाभि
त्यत्रपलोपोतस्मादित्वेकृतेदापितिपुसंज्ञाप्रतिबंधेनस्याद्वेपः प्रकारस
त्वेऽनेऽजंतत्वादाद्वाश्च त्यापलोपोत्तरपकारासाचेनास्यादाद्वाभावात्

प॰श्रे येमनुस्वारादिकार्येनिमित्ततयानाश्रीयते स्यंचिलाव्रयितरीतिनिर्दिष्टोभ्यास्यात्ता
६ पक्ष:ऊर्णुनुवितोत्यादिसिद्ध्येकार्यमनुस्वारान्निति अत्रहिद्विर्वचनेत्रिशस्तिनु
शवृश्यहित्वे अन्यथासन्यङोरित्यस्यषष्ठीत्वात्सन्नंतस्यकार्यित्वेनेशात्वाद्वित्वादि
निमित्तत्वाभावात्तप्रवृत्तिर्नस्यात् वस्तुत:समवायीकारणनिमित्तकारणयो
6 रैक्यस्यसकललोकतंत्रप्रसिद्धत्तयासहितत्वेनानाश्रयणीहेतोप्रसिद्धत्वंद्योत
यति अतएवहिप्रयुक्तसहितत्वेनाश्रयणेहेतोप्रसिद्धत्वंद्योतयतीतितत्वं न
तुप्रणिदापयतीत्यादौदात्रूपस्यविधि यमानासंज्ञादापेर्नस्यात् अतआह य
दागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृह्यन्ते यदुद्दीश्यागमोविहित:सतद्गुणीभूत:शा
स्त्रेणतदवयवत्वेनबोधितोतस्तद्ग्राहकेणतद्बोधकेनशब्देनगृह्यतेबोध्यत इत्य
र्थ: तत्रतद्गुणीभूताइत्यंशोबीजकथनेलोकेपिदेवदत्तस्यागाधिकेतद्धिद्गुणिवृत्ते
वेदेवदत्तशब्देनग्रहणाद्दृश्यते यदुद्दिश्यविहितइत्युक्तेयनिदापयतीत्यादौदा ६

अस्ति च बहुगणादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति तज्ज्ञानरूपं प्रकरणं ननु लौकिकत्वसिद्धैकद्या
दीनामित्यत आह उभयगतिरिह भवति इह शास्त्रे संख्यायां अतिशयदत्तायां इति
निषेधो स्याज्ज्ञापकः नहि कृत्रिमा संख्या त्यदादीनां तावास्ति तेन कार्तरिकमेष्यतिह
रेकस्य वमेयस्य कारणे विप्रतिषिद्धं वा नाधिकरणेत्यादौ लौकिककृत्रिमयोर्द्वयोरुभ
यगतिः तत्र को भयगतिः अकृत्रिमस्यैव कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्या
नमेव शरणं अत एवाम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विस्त्रिर्बुधमात्रस्य स
त्यपेक्षं संख्यासंज्ञासूत्रे सापेक्ष्य पदसंज्ञासंज्ञासामान्यात्तामनुच्चार्य हेतेन वचनेनत एवात
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति तन्न तेषामपि हि तद्घात्तिग्राहकत्वेन विधित्वे संभवत
नियमत्वायोगात् सर्वे सर्वापर्वाच का ऽइत्यस्य पुनर्गमोयोगे इष्ट्यान त्वस्मद् इष्टावि
शिष्यसर्वार्थज्ञानस्याशक्यत्वात् सामान्यज्ञानं तु न वाधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितं
८ ननु छेताशपितइति आदावेव विभोः र्दिल्लादषु ... स्यादत आह का

प० शे ८

गुणादेरपरत्वेऽरेकविशिष्टस्य ग्रहणाल्लाघवम्। अन्यथाऽकारस्य गुणवृद्धिग्रहणमेव इति
नियमो न स्यात्। तत्र वर्णग्रहणे तदग्रहणेन संगच्छते। अत एव रदाभ्यामिति
सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीत्यत्र रेकविशिष्टस्य ग्रहणाल्लाघवमिति। अत एव
नेटि रो निर्दिष्टत्वादिवतितार्थे अनागमकानां सागमका आदेशास्तुल्यस्यत
यमर्थः। आङ्धातुकस्येडागमस्यार्थे ज्ञाते नित्यत्वशब्देनागमविधानानुपप
त्तिर्मूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेट्सहितबुद्धिप्रसंगात्सेट्बुद्धिकर्त्तव्येति एवं
चादेशे विवाऽपि बुद्धिविपरिणाम इति नित्यता हानिः स्थानिवत्सूत्रेणेट्
आदेशग्रहणात्साक्षाद् व्याख्यायां बोधितस्यान्यादेशभावे चरितार्थत्वात्। किंचै
वं सति तस्यानित्वेऽपि वकार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधस्य आग
मसहितस्यापि बाधादेशापत्त्यालाघवस्यापामसिद्धिरिति साध्योक्तासिद्धतासंगतिः ८
स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाप्रवृत्तेरित्यस्मिन्नित्यत्वप

सस्यनष्टुत्वं अग्नेमृगितिमृग्विधानसामर्थ्याद्देषानित्यात्वन्यथापञ्चमानन्द
त्वाद्वाकाऽस्यमुक्तानपायॄरिसाधपाविपिवस्यसमचरोदीर्घेत्तद्दृष्यध्येस्यवके
तेनद्रीपेइत्यादौपरत्वादिनजाहरेत्यादौग्रातग्रेणालिलितिन नचैकारादेर्व
र्णीस्यवर्णान्तरमवयवः कथमितिवाच्यंवचनेनावयवत्वबोधनात्तस्य
चस्थानस्यपर्यवशानबोध्यं नचोक्तज्ञापकादृत्यागहेतोस्यावृत्तिरस्त्वितिवा
च्यं अग्नेमृगितिस्त्रेभाष्येकारस्यागावयवस्यमुगाश्च्यपर्यवसानतोस्यनु
दात्तेतिस्वरेणनस्यादित्याशंकायांपदेशभक्तस्तत्रग्रहणेनग्राहिष्यतेइत्युक्ते
रसंगत्यापत्तेः किंचङमन्तपदावयवस्यह्रस्वात्परस्यङमोङमुडित्यर्थेकुर्व
न्तीत्यादौङमुडागमेणात्वप्रातिभाष्यंपदागमइतिन्यायेनानप्राप्ति
पदान्तपदेनग्रहणात्पदान्तस्येतिनिषेधः इतिवनपावपरिसाधयाणमनाम
गमिधर्मवैशिष्ट्यमापिबोध्यमित्याशंकाइत्युक्तस्यसंगतमस्य किंच

प० शे किंचतन्मध्यपठितोविधिरितिनिषेधग्राहकशास्त्रगृहीतानांनिर्दिश्यमानकार्यबाधना
८ न्नेदोषः। एकदेशेऽङित्त्वंतस्यचार्थमेव एतेनदङित्त्ववसिग्रहणेनिर्दिश्यमा
नपरिभाषयाप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तं ह्ययवरट्सूत्रस्थेनायोगावाह
नांप्रदेशेऽन्त्यविधिप्रयोजनंत्वब्दस्तत्रैतदस्तिप्रयोजनंनिर्दिश्यमान
४ स्येत्यवामतिसिद्धंभाष्येणाविरोधात् अन्यथापरिभाषयानयाविधिरितिसू
त्रेबोधिततदन्तस्यस्थानित्वाभाववोधनेयदागमाः इतिलब्धस्यचतेन
स्यदः उदस्याद्वित्वादिसिद्धिः अनयाचस्वस्थानिमित्तसंधापितानामलोन्त
स्येत्यादीनांसमावेशः एवंनबाध्यबाधकभावः विरोधाभावात् नचाङ्गाङ्गि
भावः उभयोरपिपरत्वेनतदयोगात् अनेकाल्शिदितिसूत्रेसर्वस्येतितत्प
रिभाषाबोधितत्वंएवंनसत्येपलादेःपरस्यानोन्त्यस्येत्येतावेतद्बाधकावितित
न्नेउदस्यादितिसूत्रेचिषयेऽस्याः पादः पदितिसूत्रेभाष्येसंचारितत्वात् ना २

रत्वात्तिङ्ङादेशस्य स्थानिवद्भावेन तत्र पादेशाभावशंका सकृदतिन्यायेन समाधान
परभाष्यासंगतिः एरुः इत्यादौ स्थानषष्ठी निर्देशाच्च दत्तपरत्वया प्रतिवाक्य
स्येव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन
नदोषः आनुमानिकस्यान्यादेशभावकल्पनेपि अतस्तस्यान्यादेशभावस्य
नत्यागइत्युच्चः परस्मिन्नित्यादेनैसंगतिः एतेन यदागमास्तत्परिभाषाया
निवत्सूत्रेणागतार्थत्वमपास्तं एतत्सर्वं दाधाघ्विति सूत्रभाष्ये स्पष्टं न
न्वेवमदस्यातु इत्यादावुदस्यास्तुभ्रोरिति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह निर्दिश्य
मानस्यादेशा भवन्ति षष्ठी स्थाने योगेति सूत्रदमावर्तते तत्र द्वितीयसमर्थ
र्थः षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव वा निर्दिश्यमा
नावयवरूपमेव वा स्थानेनस्थानरूपितसंबन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्य
र्थस्तेनेदं सिद्धं [illegible] पास्यादेशो [illegible] निर्दिश्यमा

प०श्री वानेकविधांतर्यतो सतागमकं स्थानेत: स्थानेन्तिस्वर्थे: तत्रस्थानतस्थाश्रांतर्दे
इकोयणाचीत्यादौ प्रसिद्धमेव अर्थत: पद्मन्यइत्यादौ स्थान्यर्थाभिधानसम
र्थोस्येवादिश्यतेइतिसिद्धांताघटर्थाभिधानसमर्थोय: सतस्यादेश: इतितस्ल
मानार्थतसमानवर्णो याद्यादौ नांतेतत्त्व श्कोपु रितिचतुराततो वाग्घरिरित्या
९ दौप्रमाणतो अदसो मेरित्यादौ स्थानेंतरतमसूत्रेभाष्येस्पष्टा ११ ननुषोढेवाति
त्यत्रप्रादूहोढोढ्योतिवृद्धिस्यात् अतआह अर्थवदग्रहणेनानर्थकस्य विशि
ष्टरूपोपादाने उपास्थितार्थस्यविशेषणतयान्वयसंभवे त्यागमानाभावो
त्याहन्ते अत्रार्थ: कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पित: शास्त्रीयोविगृहीत इति
संख्यापाअतिमतितत्त्वेभाष्येस्पष्टं इयंवर्णग्रहणेपुनप्रवर्त्तते इतितस्पष्ट
त्वभाष्येस्पष्टं अतएवेषाविशिष्टरूपोपादानविषएतिवृत्ता एतन्मूलक
मेघयेनविधिरित्यत्रभाष्येपठ्यते अलेवानर्थकेनतदंतविधिरिति किं

नाप्येतयोः स्थानं बाधकारणं तयोर्निर्दिश्यमानत्वप्रसंगात् इति विशेषाद् इति सूत्रे
वै.पटः अकज् विषये नायं न्यायः स्यान्निवृत्तेन तन्मध्यपतितन्यायेन त
स्यैकार्थिकोपजननात् इयं चावयवषष्ठी स्थाने योगत्वं च प्रवर्तते तदोत्सः प्रा
वितिसत्त्वमतिस्य इत्यत्रोपसर्गांतकारस्य न निर्दिश्यपुमदाघवपवमपर्जित
स्येष्ठपादयोनत्वेतिपयानित्यादौ सोपसर्गविषयवमपर्जस्पत्तिबोध्यं पादः
पदिति सूत्रे षष्ठीस्थाने इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा १ ननु चेतत्पादेऽन्त्यस्य
कोऽस्य प्रमाणात स्थांतर्याद कारोपि स्यादत आह यत्रानेकाविधमानं तत
त्रैस्थाने ततः स्थांतर्याद कारवल्ली। अनेकाविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतं
अत्र मानं षष्ठीस्थाने इत्यत्र एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेनुवर्तमाने पुनः
स्थानेन्तरतम इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव तादृशतत्तीयपाविविराम्यवाक्यभेदेन
स्थानेनेनप्रसंगे जायमाना प्रतिकभेदस्थाने तएव तरतमः स्यात् एकं तत्र नप्रयोगोम

त्यादौ श्रुतस्याप्रसिद्ध्येऽपार्थं इत्यादि न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यं
प०म् तेनादिप्रातिपदिकपदत्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वा
१० भावात् निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तद्दृष्टकका
र्यविधायके अग्नि इत्यादौ देवतासंबन्धत्यागो भवति त्यादौ दोषान अग्नीषोमौ माणा
वकोऽन्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्वात् अग्नीषोमपदस्य न तादृशपरत्वेन तत्र गत्यादि
10 त्वेषत्वेन भवत एव सदृशानाद्गणिकाग्नीषोमपदयोर्द्वन्द्वतन्नामका विसर्थैच
नेत्वमत्वे अग्नीषोमोणानां गणिकत्वादेरप्रसिद्धत्वात् अत एवाग्नीषोमानाराा
वक्काबित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्वस्तु तत्रामसोमाग्नीतेन तत्रस्वराद्यं संगच्छते गांधाठ
पेत्याद्दे मुख्यगोपदार्थस्य पाठेन कर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां
योरुभिर्गौणार्थत्वप्रतीतावपपदस्याप्रयोगानवकाशः सर्वत्र पदस्यैव गोण
यकत्वात् गृहेणाप्तं त्वं संपद्यते महान् महान्मुनस्त्वङ्बतीत्यादितात्पर्याद्वयोस्त्वाद्या
देशादौ धादीनां करणेन चास्मन्यायपस्य पदकार्यविषयत्वे बाधिसमन्वयाबा १०

चस्वरूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते तद्रूपशब्देन स्वरूपमेवं
चार्थविशिष्टः शब्दसंज्ञेति कल्पितं तेनैषा परिभाषा सिद्धेति सर्वं २२ नन्वेव
मपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्वापत्तिरत आह गौणमुख्ययोर्मु
ख्ये कार्यसंप्रत्ययः गुणादागतो गौणो यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो
वाहीकः अप्रसिद्धप्रसंज्ञादिरपि तद्गुणारोपाद्बहुव्रीहेर्मुख्यमिव प्रधान
त्वान्मुख्यं प्रथम इत्यर्थः गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपणाय प्रवर्तते ए
वं चाप्रसिद्धत्वं चात्र गौणत्वं तेन बहुपत्रपाणामित्यादौ त्रपादशोभावत्येव
तेत्र त्रिशब्दार्थस्यैतत्र विशेषणत्वेऽपि तद्रूपो गौणत्वाभावात् किं चार्थेन्य
न प्रातिपदिककार्ये किंत्वपात्तविशिष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र ता
दृशपदकार्ये एव प्रतिनिविष्टं तस्य पदान्तरसंबन्धेऽपि गौणो वाहीक इत्यादौ गौण
त्वं भवतीति न तु संस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारत्वात् प्राति
पदिककार्यप्रवृत्त्यभावे बीजं २३ गुरुसहस्रपदस्यामिति विग्रहे स्वार्थे

प. श्री लौकिकार्थवत्त्वोपपदार्थपराभन्यायतद्दुहितशाकाश्रयेचवेत् इत्यर्थः नोत इति
११ तिपथा श्रुतत्वस्त्रेविशिष्टस्योपादानविषयेलोकस्थित्येवतस्यभाष्यस्यव्याख्येय
पत्वादित्यलं २३ अथैवकृतत्त्वस्यापवादमाह अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थ २५
वताचानर्थकेनचतदन्तविधिंप्रयोजयन्ति येनविधिरित्यत्रभाष्येवचनरूप
त्वेनस्थापितेयं तेनराज्ञामित्यादाववैयोदण्डीवाग्मीत्यादावितिनियमः
॥ सुपथाः सुश्रोता इत्यादावव्ययसन्तस्यातिदीर्घस्समासस्त्रियमा इत्यादौ मनः इति पू
निषधश्चसिद्धः अन्येतुपारिभाषिकीध्वमित्यत्रागहणादर्थवतस्परिभाषानित्या
तन्मूलकमिदमित्याहुः विभाषेट इत्यत्रानर्थकस्येषीध्वमः सम्भवाद्वापिस्थे
बग्रहणमितिभ्रमवारणायांगादितिपदं २४ नन्वेवंत्यत्रलिङ्गसिचोरात्मनेप
देष्वित्येवसंबध्येतानान्तरत्वाभावादतआह एकयोगनिर्दिष्टानांसहवावृत्ति
निःसहवाप्रवृत्तिःसहवानिवृत्तिः वाशब्दएवार्थेपरस्परान्वितार्थकपदानांसहै

संस्कारपक्षे तेषु तद्घटनापत्तेः किंच शुक्लं नित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्त्ता क्रियाचानि
र्देशत्युक्ते दानिगमनभ्याजकस्मादेवदेवदत्ते सर्वं निर्दिष्टं गामेकर्मदेवदत्त एव कर्त्ता
अभ्याजे वा क्रियेत्यर्थेनार्थवत्त्वं तत्र भाष्ये साकारकादिमात्रप्रयोगोपाधिक्रियाध्याहा
रे प्रशक्ते नियमार्थं क्रियावाचकादिप्रयोगस्त्वेतत्तात्पर्यकेणासामान्यतः क्रि
याजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वाचाख्यानमित्यर्थ
लाभेऽयान्न क्रियाश्रन्वयकालेपूरस्येपि गौणार्थकत्वग्रहेऽप्यतो तिप्रयोक्तुरपि
एवमेतन्मूलकोऽभिव्यक्तपदार्था ये इति श्लोकोऽपि पदकार्यविवयकः ध्वनि
तं चैदं सर्वादिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभता वार्त्तिककृता पूर्वापर
ति सूत्रे संज्ञायामिति वदता सूत्रकृता अर्थसंज्ञयानाख्यानं कुर्वता भाष्य
कृता च अर्थाश्रयेण तदेवं च शास्त्राश्रये वबरः त्वे इति सूत्रस्य भाष्यस्य

प॰ प्रो
२२

नेकदेशोप्यनुवर्त्तते एकत्रार्थयोकसंवधःस्तेननिर्दिष्टयोसमुदायाभिधायिद्वंद्वनि
र्दिष्टयोरित्यर्थः इतिपदान्तिरितिसूत्रे कैयटः तावन्मात्राख्यस्वरितत्वप्रतिज्ञाबलान्न
ममितिदंस्यष्टाचेयंदामहायनांतादितिसूत्रे शैतोमृशसोरितिसूत्रे चभाष्येस्वरवर्णा
नुनुत्पन्नादीनामपत्यादिनाइमामिमित्यादाववनुनासिकः स्यादतआह भाव्यमानेन
12 सवर्णानांग्रहणंन अणुदित्सूत्रेप्रत्ययइत्यनेनसामर्थ्यात्सूत्रप्रासंज्ञातिपदेशप्रा
हंग्रुणाभेदकत्वेनचप्राप्तनेत्यर्थे अणुदित्सूत्रेप्रत्ययादेशागमेषुवर्णग्रहणाभावं
प्रकारांतरेणोक्त्वा एवंतर्हि सिद्धेयदप्रत्ययइतिप्रतिषेधंशास्ति तत्ज्ञापयतिभवत्ये
षापरिभाषाभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेति किंचउत्पादद्वयेसइत्यत्रतपरत्वादी
र्घोसिद्धउत्पादादितिदीर्घोच्चारणमस्याज्ञापकं अष्टादित्सूत्रे उत्पादादितिसूत्रे चभाष्ये
स्पष्टैषा चोःकुरित्यादौभाव्यमानेनापिसवर्णग्रहणंविधेयेउदित्वंकरणसामर्थ्यात्तए

२२

एककार्ये नियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनात् इति भावः यत्तु तज्ज्ञापकं नेड्वशीत्यतः
इडिति वर्त्तमाने आर्द्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिड्ग्रहणं तद्भिन्नेत्यस्यासंबंधार्थमिति
तन्न दीधीवेवीटामिति सूत्रे भाष्ये तत्रेत्यस्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणानुवर्त्तमा
ने पुनरिड्ग्रहणस्येटो गुणारूपविकाराभावार्थत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् नञो निवृ
त्तिस्तु क्वचिदेकदेशोप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन सिद्धा वस्तुतस्तु दीधीवेवीटामिति सू
त्रस्थभाष्ये एकदेशश्रुत्तिः आर्द्धधातुकस्येतिस्थेड्ग्रहणस्य नेत्यशीत्येतत्सूत्रे भाष्यप्रत्या
ख्यानात्तत्करणेन गुरुतरज्ञापनमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् २५ नन्वलु
लुगधिकारप्रागानङ उत्तरपदाधिकारप्रागात्मन इत्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्ट
त्वात् तथा द्वामहतायनानाञ्चेत्यादौ संख्याव्ययादेरित्यतः संख्यादेरिति वर्त्तते अव्य
यादेरिति निवृत्तं चानुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् अत आह एकयोगनिर्दिष्टा

प॰ शे॰
२३

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सनन्तत्वादिप्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्तिरत आ
ह प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं यस्मात्प्रत्ययविधि
रिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गमिति योगो विभज्यते क्रमप्राप्तोऽनु
तिष्ठतेरिति शेषः तेन तदाद्यन्तांशसिद्धस्तदन्तांशस्तु येन विधिरित्यनेन सि
द्धः स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेषणं तदन्तसंत्वे यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्य
वयवकसमुदायोपात्तद्विपरत्वेन तदन्तविधिरिति तन्न इष्टप्राप्ति
दोन स्यतादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाद्वेषासंभवात् यत्र प्रत्ययोऽनि
मित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादौ त्वं तांशमात्रोपस्थितिरित्यंगस्येति सूत्रे

13

भाष्यकैयटयोः यत्रापि पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययस्याश्रयणं क्रीयते तत्रापि तदा
दिर्यन्तांशमात्रोपस्थितिः परन्तु तत्र पञ्चम्यन्ततानुवृत्तमेव ङमो ह्रस्वादि
त्यतः ॥ ङं तादित्यपेक्षलाभः अत एवास्याः परिभाषायाः प्रयोजनं नान्तरं येन वि

नन्वेवमदसोसेरित्यादौनामुइत्यादौदीर्घविधानंनस्यात्तत्राह भाव्यमानोप्युकारस्सवर्णा
न्गृह्णातिदिवउत्‌ऋत्‌इदितितपरकरणमस्याज्ञापकंतित्स्वरितमितिसूत्रेभाष्येस
स्पष्टेयं १८ ननुगवेहितंगोहितमित्यादौप्रत्ययलक्षणेनावादेशापत्तिस्तत्राह
वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणं वर्णप्राधान्यविषयमेतत् तत्वंचप्रत्ययलोपइतिसू
त्रेस्थानिवदित्यस्यानुवृत्तेवसिद्धप्रत्ययलक्षणांग्रहणांप्रत्ययपर्यन्तराविशेषणात्वरूपे
पत्रप्राधान्यंतत्रैवप्रवृत्यर्थमित्यतास्सिद्धं वर्णप्राधान्यविषयमेतत्तेनगोहितमित्य
त्यादावपादिमचित्रायांजातांचित्राइत्यादौलुपोपाकारस्तदंतानङीवितिङीप्रवचनइ
यमल्विधौस्थानिवत्वाभावात्वापिप्रातप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेतिस्पष्टंभाष्ये
१९ नन्वत:कृतूकमीत्यत्रकमिग्रहणेनसिद्धेकंसग्रहणंव्यर्थमतआह
उणादयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानिइदमेवास्याज्ञापकमितिकैयटादय:कंसेत्तु
नकंसोनभिधानात्प्रत्ययस्यलुगित्यादौभाष्येस्पष्टत्वाद्व्युत्पन्नत्वाभिप्रायादौव्युत्पन्नानी

प.शे नतंदन्तविधि रुत्सगाभ्याद्रत्याद्यौ नेद्य बतत्र कस्मादिति नियतावध्याकोद्धा
१४ याश्च भावे पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणाद्यभावात् श्रोतासंज्ञास्त्वेतदावेशु
त्यये परे इत्यर्थे पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणात्वं स्पष्टमेव अतएवात्तमेका
म्यामित्यादि निर्देशाः संगच्छंते ॥ २२ ॥ नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणीरूपेत्यादौ प्रहृवे
15 ति ह्रस्वापत्तिरत आह उत्तरपदाधिकारेऽत्ययग्रहणान्न तदंतस्य ह्रस्वं ह्रदयस्य
हृल्लेखयदण्लासेष्विव्यस्य लेखग्रहणात् तत्र लेखेति यत्र तत्र अनभिधानात्
स्वंचद्वहृदयस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥ नन्वेवं परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र
वातिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत आ
ह स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन विषयसप्तमीयं यस्त्रीप्रत्ययस्तत्प्रत्ययः स्त्रियं प्राधा
नान्येनाह तत्र सदादिनियमो न यस्तु प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमोस्त्येव
त्यर्थं प्रत्यासत्त्यापस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेपं तदंतं प्रत्ययनुपसर्ज १६

धेरित्यत्र भाष्ये उक्तं परमगार्ग्यो परा इति परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे यिगा

र्ग्य शब्दो दैवप्रत्ययेन विशिष्टात् निष्क्रम्यतावन्मात्रेणोकार्थीभावाभावो विवृ

त्तिर्भविष्यतीत्यत्राचेद्भाष्यमेवमानमित्यन्यत्र विस्तरः प्रत्ययमात्रग्रहणे एष्वा

नन्तु प्रत्ययप्रत्ययग्रहणा इत्युगित्सत्त्वस्यत्र भाष्ये इयमंगसंज्ञा लत्रभाष्यस्य

ष्टा २२ येन विधिरिति सूत्रे एतद्घटकतदंतापूर्वस्यापदः पठ्यते प्रत्ययग्रहणे

चापंचम्याः यत्र पंचम्यंतात्परप्रत्ययत्रकार्यांतरविधानापरिहितेतत

त्तदंतविधिर्नेत्यर्थः यथारदाभ्यां निष्ठातोनइत्यत्र तेन दवर्तापत्यादो धा

तुतकारस्यनत्वे तदंते त्यंता पूर्वानुपस्थितावपितदादौ त्यंतापूर्वस्यापास्थितो

रेफदांतात्परस्यनिष्ठातस्येत्यर्थः तदंशानुपस्थितोभानाभावात तदंशापस्थि

तौ तु भयारकविषयस्यादित्यर्थे इष्यत्तीर्यादौ दोषस्यादेवस्यतासौ लनुटौ तर

परयोरित्ययमेननियमेनाबाधितस्वाकांक्षत्वेनापास्थितधात्वेरित्ययस्येवावाध

प. शे नन्वेवं सत्येनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य क्तांतत्वाभावात्समासो
२५ न स्यादत आह गत्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । अस्यार्थः क्तमिति
क्तांते उत्तरपदे अनंतरो गतिः प्रकृतिस्वरः इत्यर्थके गतिरनंतर इति सूत्रे अनंतर
ग्रहणं ज्ञापकं ताद्यभ्युद्धृतमित्यादौ व्यवधाने तिव्याप्तिवारणार्थं प्रत्ययग्रहण
परिभाषया उद्धृतस्य क्तांतत्वाभावादेव अप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यादतो ज्ञापकं न चाभ्यु
15 द्धृतमित्यादौ परत्वात् कृतिगतावित्यनेनाभेर्निघात एवेति वाच्यं पादिस्वरे
न पदात्तत्वाभावे च तदप्राप्तेः अनंतरग्रहणोक्ते तु तत्सामर्थ्यादित्यादिभि
ध्यातुनिरूपितमेवानेन तथा गृह्यत इति भावः न चाभ्युद्धृतमित्यादौ अभिना
नंतरस्येदोऽपूर्वपदस्येपि स्वराघेतदिति वाच्यं कारकादिति कारकादिवो
गं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकात्कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तांतमं
तोदात्तमिति नियमेन तथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेस्तस्मा शेष २५

नत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ तेनातिराजकुमारीरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थ
स्यातिशब्दार्थे प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थे प्रत्ययानुपसर्जनत्वात् तद्धादिनियमा
भावेन ह्रस्वसिद्धिः अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनमसंभवात् तस्य
स्याप्रत्ययग्रहणाद् इत्यस्यापवादत्वाच्च तदेकवाक्यतापन्नत्वाच्चात्रापि ग्रहणप
दसंबंधेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे वा प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्यया
प्रत्ययग्रहणे ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये इयं च वाचनिक्येव ष्यङः संप्रसार
णांत्रमितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा २४ नचैवं तरप्तमपौ घ इत्यादिना तरबंतादेः सं
ज्ञा स्यात् तत्राह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदंतग्रहणं नास्ति इति स्तिङंतमि
त्यंतग्रहणमस्यात् तज्ज्ञापकं नच प्रत्ययोपदसंज्ञायामप्रत्ययग्रहणपरिभाष
यात तदंतग्रहणसंभावात् ज्ञापितापि फलाभावादिति वाच्यं पदसंज्ञायां स्वादि
ष्वितिविधयप्रक [illegible] ताभावपक्षे सिद्धेः

प० शे० चाविशेषणं विशेष्ययोगेन तदंतविधि येनविधिरित्यस्याप्रवृत्तेः तेनेष्टकचित्तं पक्वे
२६ ष्टकचितमित्यादौ ऽस्त्वेकेषिकामालाना चितत्तूलेतिह्रस्वो महान्परम महान्परमा
तिमहान् इत्यादौ सांतमहतेतिदीर्घश्च सिद्धः अंतग्रवादुत्तरस्येति पाठोऽप्युक्तः इ
तिभाष्येस्पष्टं ग्रपदग्रहणेनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च पादस्य पदा
16 भ्यामीत्यत्र न तदंतग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं येनविधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्ट
२७ नन्वेवमस्यापस्यमितित्यादावदंतप्रातिपदिकाभावादिन्न स्यादत आह
व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तसद्भावात् विशिष्टोपदेशान्मुख्यो व्यवहारो य
यस्यास्ति स व्यपदेशी वस्तुव्यपदेशो हेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशो गौणः स
तेन तुल्यं वर्त्तते कार्यं प्राप्नोत्येकस्मिन्नसहायेत्त्वकार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः तेनाव्का
रस्याप्यदंतत्वाभावान्न दोषः एकस्मिन्नित्युक्तेः सुभासंनयनेऽप्याकारस्य नादित्वं
दरिद्राधातोर्विकारस्य नांतत्वं चान्यथा सुभासंनयनेऽभवद् इत्यर्थेऽरुद्धत्वाद्यो दरि २६

दनेग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव यत्र गतिकारकसमभिव्याहृ
तेकृदंतं तत्र कृद्ग्रहणान्न द्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपि त्वव्यवहितसमभिव्याहृतस्य
केवलस्यापीत्यर्थः अन्यथानया कृद्ग्रहणाविषये परत्वात्स्वत्यग्रहणापरिभा
षाबाधः एव स्यादित्यपि ग्रहणं अत एव सांकोटिनमिति गतिकारकोपपदा
नामिति कृद्ग्रहणाऽइति परिभाषाभ्यां कृदंतेन समासे कृते विशिष्टाद्वाणि सिद्ध
ति न तु सांकोटिनमिति वृद्धियोगादिति सूत्रभाष्योक्तसंगच्छते अन्यथा केवलकुटि
नि त्यंतस्यापीनुरंतत्वात्तेनाणि प्राप्तिकोटो बाधो दुर्वार एव स्यात् स्पष्टं चेदं सर्वं
समासेनञ्ज्ञषेऽइति सूत्रभाष्ये कैयटयोः गतिरनंतर इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य
क्तांतेऽत्तरपदे कार्यविधानात् तत्र समवधानेपि केवलस्य क्तांतत्वेन ग्रहणं
बोध्यं ऽपंचकृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे चनतु कृदं कृतग्रहणे ऽइत्यनु
पसर्जनादिति सूत्रेभाष्ये स्पष्टं २६ पदंगाधिकारे तस्य च तदंतस्य च पदमंगं

प. श्री रीमित्यादौ एकस्मिन्नारोपितानेकावयवाभिः समुदायत्वपत्वाधारोपेतस्य
२८ शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथा चैकाश्मादिव्यवपत्तिर्लोकन्यायसिद्धेयं न चा
सहायेएवैतत्वृत्तो भवतीत्यत्र ... त्यस्यनांगत्वानायत्तिरिति आह ... यप
मादाधांगत्वेकार्यपत्ताद्विहितरित्यादेकेवलतस्तदादिलेतस्यसमसहायत्वा
17 भावात् लोकेविजातीयकन्यादिसत्वेप्येकपुत्रस्यतास्मिन्नेकायमेवमेऽ
इत्यादिव्यवहारवत् नन्वेवं निंमोचत्वारो एकाचत्वृत्तिभाष्यासंगतिः इकास्या
सहायत्वाभावेनतत्रैकात्वानुपपादनादितिवाच्यं एकस्मिन्नित्यस्यापर्यं
लोचनयातत्वृत्तेर्यवत्ता व्यपदेशिवद्भावस्यत्रार्मवस्येदेनाप्यसहायत्व
मुपलब्धेः अर्थबोधकेनशब्देनव्यपदेशिसदृशोभावः कार्यं लभ्यतेऽतत्
दर्थः प्रायोसहायेष्वेवाथेवत्वादेकुरुतइत्यादौतशब्दाकारोचामंत्यइतिव्यवहारस्तु
हैतस्त्रादिर्यस्येतिव्यवहारेचासहायएवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावानदिसंज्ञासिद्धिरित्य कृष
२७

[illegible]

द्रांतोरिवांगत्तिलसतोच्चस्यात् अतएव हरिश्चित्यादौ सोः पदत्वं नलोकोपि
बहुपुत्रसत्वेएकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारो वं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्य
म इति किंत्वेकपुत्रत्वेएव अनेनचाषाष्ठिपस्याप्यतिदेशात् एव पापेत्यादाव
काद्वनिबंधनत्वासिद्धिः अतएवभवतीत्यादौ भूइत्यस्यात्वमिरियानित्यादौ
कालपदेतद्धितांतत्वनिबंधनत्वप्रातिपदिकत्वंचासिध्यति अन्यथापस्मा
द्धितस्तदादित्वाभावात् नस्यात् पतुपोऽर्थवान्तत्रार्थस्यत्यागोपादानामे
काजव्यपदेशोपयेपापेत्यादौ अर्थवतोधातोरर्थवर्णरूपएकाजितिकैयटः
तत्रतस्यैकपदाऋगित्यत्रभाष्योक्तरीत्यामुख्यव्यवहारसत्वात् एकपद
ऋगित्यत्राधेनपुत्तोव्यपदेशोऽइतिभाष्ये ऋकोरुक्त्वादेरर्थप्रवेशाभावप्रवृत्ति
त्वेनतस्याः शब्दमात्ररूपंपदमेवैको व्यपदइत्यर्थइति तदाशयः तस्मादेकस्मि
न्तद्भावोपेणपुत्रापयपाज्येष्ठत्वादिव्यवहारोपपाचशीलापुत्रकस्यशरीर

प॰ शे॰ प्रकृत्यादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह व्यपदेशिवद्भावोऽप्रा
१८ तिपदिकेन सुबन्तस्य वृद्धिदित्यस्यैकयोगकरणात्तत्र पृथग्योगाकरणम
स्याज्ञापकं न चेष्टादिभ्य इति सूत्रे निष्ठत्यर्थे तत्र पाठात्तत एवानिष्ठीत्यादि
18 सिद्धिरिति वाच्यं ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्ठीत्यादिप्रयोगाणामनि
ष्टत्वात् एकयोगेपि ताबन्तरत्वानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च अत एव नांता
द्दुसंख्यादेरिति चरितार्थं अन्यथा पंचम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन
संख्यादित्वात्तद्व्यर्थं स्पष्टमेव इयं प्रातिपदिकग्रहण एव ननु प्रातिपदि
काप्रातिपदिकग्रहणेनागितव्येत्यत्र न दोष इति सूत्रे भाष्ये कैयटोक्ते
नाहनित्यादेः परमाहन्शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र वि
स्तरः २ ननु बालेप्यपीत्यादौ पादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथम् अत आह यस्मि

ननुगर्गादिभ्योबिहितोयञ्तदंतबिधिनापरमगार्गादिभ्योपिस्यादतआह प्र
त्ययताप्रातिपदिकेनतदंतविधिर्नास्ति एवंचसमासप्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जमितिप्रत्ययांशानुवादः अतएवायंप्रत्यय
विधिविषयएवातएवेनविधिरितिसूत्रेभाष्येप्रत्ययविधिभिन्नेत्वेनित्यादे
र्ग्रहमाणप्रातिपदिकेनापितदंतविधिःप्रतिपादनंस्वसापरमस्वसेत्याद्युदा
हरणंचसंगच्छते अतएवचतदंतविधिःसूत्रेभाष्येसमासेत्यादिनिषेधस्यक
थनंबदस्यनबाधनंसोपिनिषेधोविधिश्यतत्तद्रूपेणगृहीतप्रातिपदिकस्त
त्रएवबध्नातिंचेदंमसमासेनिष्कादिष्वपीतिसूत्रेभाष्येअतएवज्ञापकंसङ्
गेष्वेतिसूत्रेअन्यथाद्वयोदित्यत्रतदंतविधिनैवसिद्धेकिंतेन २७ नचैवं
सत्यात्याहकृदशांताःएकोपूर्वादित्यादेकेवलस्यतेषांवदशान्प्रप्रावेक

त्वस्यानेनज्ञापनात् नचैवैतेप्राणिन इतिवाच्यं अथो य एष प्राण इति श्रुतेरद्वि
प.शे नाज्ञापनादप्राणिनामेवप्राणित्वात् स्पष्टं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये अत
२६ एवछंदसि प्राणीत्यादौ प्राण्यंगादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न दूर
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति
योगविभागेन षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा इति सूत्रे वेति योगविभागेन चैवासाधिता
तेन प्रतिपमन्य ऊभौ युध्यति इत्यादि सिद्धं युध्यत इति प्राप्नोति ३३ ननु द्विपत्या
दावि पदं कथमत आह प्रकृतिवदनुकरणं द्विपदिति पदं निर्देशो स्या
ज्ञापकस्तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबंधनमत्र विभक्तिकरणादनित्यो चेयमिति
तिद्विपादीयादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ३४ ननु द्योमो इत्यादौ बुद्धौ कृतायाकायेका
लपदेकदेशपदत्वमुभयतआश्रयणे तादृशत्वाभावात् कथं समासः हितस्तदादितदंत
त्वाभावात् अत आह एकदेशविकृतमनन्यवत् अनन्यवाद्वृत्तसाम्यवत्त्वे तस्यः कृ
२९

निधिसंदादावनुग्रहणे तदंतविधिरपवादः इयं वाचनिकोपायेनविधि
रित्यतत्रभाष्येपठिता अस्याप्यस्वरूपसत्तिमात्रमोनिमित्तमनएवनेद्रुशि
केतिइत्यत्रघिलाभः इयंचस्त्रार्थधानकस्येतिसूत्रेचलादेरित्यादिग्रह
णासामर्थ्यात् विशेष्यविशेषणयोरभयोसमस्यतत्वएवप्रवर्ततेते
नङःसिधुडित्यादौसादेपदस्येतिनार्थः तौषसहसेसिचिइत्यादौपघात
देरित्याघघिलाभस्तथाप्राचेदुशेवेरेनिरूपितं ३२ घटपटघटपटौइत्या
दिसवपेन्नाह सर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवति द्वंद्वप्राप्त्यादीप्रकरणा
विषयःसर्वोद्वंद्वइत्यपर्थःचार्थेद्वंद्वइतिसूत्रेणसमाहारेतरेतरयोगयोरवि
शेषणद्वंद्वविधानात्प्राप्तसिद्धेतिप्रपुनर्वसूरितिसूत्रस्थंबहुवचनस्येतिग्रहणान
स्याज्ञापकं तष्यिदंदेतिष्यपुनर्वसूइत्यत्रतथाहइत्यर्थ नैवंबमप्यत्रज्ञापितरवाणि
कनामितिनित्येकवद्भावेनबहुवचनाभावादिदंसूत्रमर्थमितिवाच्यं तदेकालि